

ЖІНОЧІ ПОСТАТІ В ІСТОРІЇ ЖОВКВИ

У статті коротко проаналізовано становище жінок в різні епохи і подано відомості про жінок, які в різний час жили у місті Жовква та внесли істотний вклад у розвиток та історію міста, або здійснили подвиг свого життя.

Ключові слова: Жовква, Винники, жінки, Агнеса Висоцька, Регіна Жолкевська, Софія Данилович, Теофілія Собеська, Марія Казимира Собеська, Марія Юзефа Собеська, Марія Кароліна де Буйлон, Сара бат Шломо, Клара Крамер.

ВСТУП

Тема історичної долі і становища жінок у суспільстві сьогодні викликає законний підвищений інтерес. Можна порівняти цей сьогоdnішній живий інтерес і упереджене відношення до цієї теми, наприклад, 100, 300 років тому, чи у більш віддалені історичні часи. З давньої історії відомо, наскільки жінка у ті і, навіть, у недалекі від нас часи була офіційно і фактично дискримінована та принижена. Приниженою несправедливо і незаслужено.

Незважаючи на властиві жінці вищі, у порівнянні з чоловіком, духовні якості, такі як доброта, терпеливість, самопожертвування, чуйність, утоншеність, незважаючи на ту ключову роль, яка їй відведена Господом і природою у продовженні і вихованні людського роду та у злагожденні суспільних конфліктів, вона, за невеликими винятками, завжди була приниженою як у сім'ї по відношенню до часом грубого і жорстокого чоловіка і дітей, так і у суспільстві. Їй не дозволялося займати важливі суспільні посади, брати участь у виборах органів влади, брати участь у вирішенні важливих суспільних справ, навіть просто мати роботу поза домом. Жорстокий, фізично та інтелектуально сильніший чоловік домінував у суспільстві, яке внаслідок цього страждало від браку любові, доброти і милосердя. Немалу негативну роль у цьому приниженні зіграло спотворене тлумачення релігій чоловічою половиною суспільства. Ще донедавна індуїстські браміні вимагали від жінок самоспалення разом з померлим чоловіком. А християнські святі отці на одному з вселенських соборів цілком серйозно обговорювали тему: чи жінка взагалі має душу?!

У всі середньовічні і новіші часи у Європі, зокрема, в Польському королівстві, в якому знаходилися наші землі і про підданих жінок якого ми будемо вести мову, жінки не мали права, зокрема, успадковувати майно по своєму чоловікові. Вдова могла ним управляти лише до двох років, щоб за цей час воно могло перейти до повнолітнього сина, зятя, чи якогось іншого чоловіка з родичів, – до так званих «законних» спадкоємців.

Доля жінки завжди і всюди була дуже важкою, навіть в Україні, де жінки не були настільки приниженими, мали більші права і освіти. Згадаймо, як Т.Шевченко у своїй поезії оспівав і оплакав стражденну долю жінки. В ті часи, та й навіть недавно, сільська жінка у сорок років була вже старою бабою, спрацьованою і погаслою. У сорокарічному віці матір Шевченка, як він сам писав, нужда та праця в могилу положила, залишивши купу малолітніх сиріт, які розлізлися межі людьми, як мишенята.

Сьогодні, в часи занепаду моралі і посилення соціальної несправедливості у нашому суспільстві, ми недалеко відійшли від тих принижень і страждань жінок. Сьогодні є села, де більшість чоловіків поголовно спиті або виїхали на заробітки. У більшості випадків уся відповідальність за сім'ї і тягар ведення домашнього господарства лежить саме на жінках, і не тільки в селах, де найважче, а й у містах. Вони працюють з ранку до ночі, на роботі і вдома, вони виховують дітей, вони приймають усі важливі рішення у сім'ях – уся відповідальність за сім'ї лежить на них. Хіба ж відповідає дійсності стереотип, що главою сім'ї офіційно вважається саме чоловік?

Незважаючи на всю дискримінацію в історичні часи, жінки завжди знаходили спосіб і силу відігравати належну їм за їх інтелектуальними здібностями і душевними якостями роль

у суспільстві. Вони впливали на хід історії набагато більше, ніж ми звикли вважати. Відоме прислів'я, що державами правлять королі, а королями – жінки, варто прикладати набагато ширше, зокрема, до більшості сімей.

Сьогодні вже знято багато правових і звичаєвих перепон та упереджень, поступово зростає значення і роль жінки у суспільстві. Адже не може суспільство, як цілісний живий організм, довго шкутильгати на одній нозі. Прийшов час відновити суспільну рівновагу, відновити значення двох рівноправних начал, чоловічого і жіночого. І не лише відновити рівновагу, але й віддати належне заслугам жіночого начала, його стражданням і самопожертві у минулі і наші часи.

У цій статті ми коротко відзначимо нелегку, часом драматичну долю кількох сильних жіночих постатей, які внесли істотний, якщо не більший від їх чоловіків, вклад у розвиток та історію нашого міста Жовкви (до початку XVII ст. – село Винники).

Зокрема, мова ітиме про:

– Агнесу з Куликівських Висоцьку, яка жила у першій половині XV ст., поклала початок самостійного розвитку маленького села Винники і перетворення його у містечко;

– Регіну з Гербуртів Жолкевську, дружину засновника Жовкви Станіслава Жолкевського, яка проживала у Винниках в кінці XVI – на початку XVII ст., і яка фактично збудувала місто Жовкву, його головні храми і громадські будівлі на початку XVII ст.;

– Софію з Жолкевських Данилович, доньку Регіни і Станіслава Жолкевських, яка після смерті свого чоловіка воеводи руського Яна Даниловича з Олеська, проживала у Жовкві в першій половині XVII ст., забезпечила значний розвиток міста;

– Теофілію з Даниловичів Собеську, доньку Софії Данилович, матір найвидатнішого польського короля Яна III Собеського, яка проживала у Жовкві в середині XVII ст., побудувала величний костел і монастир домініканців у Жовкві;

– Марію Казимиру Луїзу де Гранж д'Арквін Собеську, королеву, дружину короля Яна III, яка проживала у Жовкві у другій половині XVII ст., відому своїм романтичним коханням з Яном III, для якої він побудував прекрасні парки у Жовкві;

– Марію Юзефу з Весслів Собеську, красуню, кохану дружину королеви Костянтина Собеського, яку він несправедливо зневажив і через багато років повернув, яка проживала у Жовкві в першій половині XVIII ст., здійснила кілька цікавих соціальних ініціатив;

– Марію Кароліну з Собеських де Буйлон, доньку королеви Якоба Собеського, яка проживала у Жовкві в першій половині XVIII ст., була останньою власницею міста з роду Собеських, і у якої усю власність відібрав на «законних» підставах далекий родич Собеських князь Михайло Радзивил;

– а також про двох сильних духом жінок єврейок – Сару бат Шломо, філософа і мудреця, яка проживала у Жовкві в першій половині XVII ст.;

– та Клару із Шварців Крамер, жовків'янку, яка у юному віці здійснила свій життєвий подвиг виживання і документування трагедії Холокосту у Жовкві в період II Світової війни.

Коротко скажемо і про героїчних жінок, які у Жовкві в часи Холокосту, піддаючи смертельній небезпеці своє життя та життя своїх сімей, рятували життя зневажених і переслідуваних євреїв. Тихий подвиг цих жінок є великим.

АГНЕСА ВИСОЦЬКА

Про Агнесу з Куликова, по першому чоловіку Холмська, по другому чоловіку Висоцька, крім імені майже нічого невідомо. У 1442 р. вона вийшла заміж за Яна Холмського; від батька отримала, ймовірно, в посаг два села – Винники і Глинсько. Її батько Миколай був власником міста Куликів і багатьох сіл від Львова до Зіболок і Глинська. З першим чоловіком прожила 9 років. Через рік після його смерті, у 1452 р. вдруге вийшла заміж за Яна Висоцького (пом. 1455), підстаросту львівського, з яким прожила всього 3 роки.

Саме завдяки Агнесі був покладений початок виділенню Винник і прилеглих сіл в окремих куц майбутніх жовківських володінь, а її внук розвинув маленьке село Винники у велике і багате містечко.

Три покоління Висоцьких володіли Винниками довгий час – від 1452 по 1560 рік – разом 109 років. Зокрема: з 1457 р. – її син від першого чоловіка Ян Висоцький (пом. 1488),

суддя львівський; з 1488 р. – її внук Андрій Висоцький (бл. 1462-1560), полковник буський. Саме він переніс свою резиденцію у Винники, купив кілька сусідніх сіл, побудував у Винниках власний оборонний двір, костел, церкву, став, млин. За нього колишнє невеличке село на краю давніх куликівських володінь розвинулося у багате містечко.

РЕГІНА ЖОЛКЕВСЬКА

Регіна з Гербутів Жолкевська (1564-1624), донька Яна Гербурта з Фельштина (з 1945 р. – с. Скелівка Старосамбірського району Львівської обл.) у 1589 р. у віці 25 років вийшла заміж по любові за 42-річного Станіслава Жолкевського (1547-1620). Це вже дуже поважний вік для молодят, яким довелося так довго чекати і піддавати своє кохання тривалим випробуванням. Їх шлюб міг відбутися лише після смерті батька Станіслава Жолкевського, який багато років забороняв їм одружитися, бажаючи синові більш вигідної пари.

Батько Станіслава Жолкевського, також Станіслав Жолкевський (Жолковський, як він сам себе записував, 1520-1588), шляхтич гербу Любич, родом з села Жолква (з 1702 р. – Жолкевка) біля Красноставу на Холмщині, у 1576 р. отримав у подарунок від бездітного Андрія Висоцького Винники та кілька навколишніх сіл. Після смерті дружини, наміряючись піти в монастир, отримав від короля Стефана Баторія номінацію Володимирського і Брестського православного владики, але не дочекавшись звільнення престолу, у 1580 р. зрікся наданих прав і прийняв католицизм. З цього часу, користуючись протекцією канцлера Яна Замойського, почав робити стрімку кар'єру: з 1580 р. – каштелян галицький, з 1581 – воєвода белзький, від 1586 – воєвода руський. Він дуже прагнув, щоб син пішов далі.

Так і сталося, але не завдяки вигідному шлюбу, а завдяки особистим якостям і військовому таланту сина. Станіслав Жолкевський син розпочав з успадкованих від батька посад старости кількох округ, у 1588 р. став гетьманом польним, у 1593 р. – каштеляном львівським, у 1608 – воєводою київським, у 1610-1611 роках був старостою Москви, у 1613 р. став Великим коронним гетьманом, і з 1618 р. – одночасно канцлером Польщі. Станіслав Жолкевський є засновником Жовкви та кількох інших міст-фортець, фундатором багатьох громадських будівель і храмів Жовкви. Необхідно відзначити, що Станіслав Жолкевський був людиною високих моральних і патріотичних принципів, видатним полководцем і державним діячем, а також письменником.

Його дружина Регіна в історіографії тривалий час залишалася в тіні свого великого чоловіка і її роль у його підтримці та участь у його великих справах не оцінювалася. Хоча добре відомо, що між ними були дуже сильні і вірні стосунки, що своїм розумом і талантами вони не поступалися одне одному. Про характер їх стосунків може свідчити факт, що відносно невеликий посаг, який принесла Регіна з собою, – 5000 злотих, Станіслав Жолкевський записав на неї особисто і додав ще половину своїх маєтків. Він переживав, щоб вона не залишилася без нічого за тодішніми законами у випадку його смерті, якої він, як воїн, міг сподіватися кожного дня.

В шлюбі вони мали троє дітей: дві доньки: Софію (1590-1634), видану за Яна Даниловича, і Катерину (нар. 1594), видану за гетьмана Станіслава Конєцпольського (через півтора року по шлюбі померла), та єдиного сина Яна (1591-1623).

Про здібності, мужність і відвагу Регіни може свідчити той факт, що у 1623 р., перебуваючи в Олеську, разом з донькою Софією та внучками Теофілією і Доротою, вона організувала успішну оборону Олеська від татар, ставши на чолі нечисленної замкової служби і особисто взявши до рук зброю.

Розумна і кохана дружина, вірний друг Станіслава Жолкевського, вона була йому не лише надійним помічником, а й виконавцем його задумів щодо будівництва нового міста у Винниках. Невідкладні державні справи, часті військові походи не залишали гетьманові часу на справи сім'ї та на реалізацію його давнього задуму будівництва родинного гнізда і оборонного міста. Усе це йому доводилося здійснювати через письмові вказівки в листах.

До-речі, саме Регіна у 1594 р. за відсутності чоловіка прийняла сотником у двір гетьмана давнього сусіда родини Жолкевських на Холмщині, шляхтича Михайла Хмельницького, батька майбутнього засновника української держави у XVII ст. гетьмана України Богдана

Хмельницького. Михайло Хмельницький користувався великою довірою гетьмана Жолкевського і залишався відданим йому до останніх днів свого життя.

Весною 1595 р. розпочато масштабні будівельні роботи по спорудженню оборонних веж, брам і мурів нового міста, міської Ратуші і житлової забудови міста. Усім цим грандіозним будівництвом новітнього міста і замку, а також справами родини і усіма її володіннями управляла 30-річна Регіна. Ймовірно, саме з її ініціативи у 1600 р. вони з чоловіком спільно заклали фундацію і розпочали будівництво шпиталю на повне утримання убогих осіб при існуючому дерев'яному костелі св. Лаврентія.

Життя змушувало її за частої і тривалої відсутності чоловіка управляти твердою рукою як замком, так і містом, і всіма великими володіннями родини, а з 1620 р., після його героїчної загибелі, управляла усіма цими володіннями від імені сина Яна, який перебував у турецькому полоні. Їй доводилося приймати часом непрості рішення. Наприклад, восени 1619 р. Регіна Жолкевська видала обмеження щодо дальшого переселення в Жовкву євреїв, заборонила продаж і наймання їм помешкань християнами, встановила для таких переселенців високий внесок на будівництво міських мурів і повинності на рівні з іншими міщанами. А незабаром, у 1620 році затвердила ухвалений єврейською общиною міста статут окремого кагалу Жовкви, який відділився від львівського кагалу і отримав усі самоврядні інституції.

В кінці 1620 р. їй довелося збирати величезну суму близько 3 000 000 злотих на викуп від Оттоманської Порти голови полеглого чоловіка, полоненого сина Яна, жовківського старости та інших в'язнів. Така сума була майже нереальною, – усі володіння Жолкевських при усіх зусиллях не могли дати такої суми. Вона звернулася за допомогою до усіх, хто міг би допомогти, і змогла зібрати цю суму. З поваги до пам'яті славного гетьмана і канцлера багато знатних родів королівства привозили в Жовкву золоті і срібні речі для викупу. Вона добилася окремого дозволу короля Зигмунда III на відкриття у 1621 р. у Жовківському замку спеціального монетного двору для карбування золотих монет на викуп.

В той же час, турбуючись за спасіння його душі, 1 червня 1621 р. заклала спеціальну велику фундацію для парафіяльного костелу – передала йому великий фільварок у Жовкві з полями, садами, луками, солодовнею, броварем, винницями і іншими будівлями. Фундація призначалася на довічні щотижневі спеціальні молитовні служіння за чоловіка і полеглих з ним воїнів, за визволення полонених та за перемогу християнства.

Одночасно, у 1621 р. з великими зусиллями вона закінчила важливе будівництво кільця міських оборонних мурів разом з ровами і валами при них, докінчила будівельні і оздоблювальні роботи у новозбудованому парафіяльному костелі, який 28 травня 1623 р. освячено іменем Цариці Небесної і святих мучеників левіта Лаврентія і єпископа Станіслава.

У тому ж 1623 р., по смерті сина і за відсутністю спадкоємців по чоловічій лінії стала на короткий час власницею замку і панєю Жовкви та решти володінь. Померла 6 листопада 1624 р. на 60 році життя, згорьована втратою коханого чоловіка і єдиного сина. Похована у жовківському парафіяльному костелі.

СОФІЯ ДАНИЛОВИЧ

15-річна донька Станіслава і Регіни Жолкевських красуня Софія (1590-1634) була видана у вересні 1605 р. заміж за 35-річного Яна Даниловича (1570-1628), вдівця з двома дітьми, крайчого коронного і старосту буського, співвласника Олеська. Ян Данилович колись розпочинав свою кар'єру з «вправного загонщика» у гетьмана С.Жолкевського і користувався його протекцією. Після шлюбу з Софією, за протекцією тестя він став воєводою руським, старостою буським, белзьким, корсунським і чигиринським.

З першою жінкою він мав двох доньок: Софію Катерину (видану за ротмістра Андрія Фірлея) і Марціану (видану за полковника Стефана Конєцпольського). З Софією Жолкевською мали також двох доньок – Дороту Магдалину (1606 р.н., абатиса монастиря бенедиктинок у Львові) і Теофілію Софію (1607 р.н., видана за крайчого коронного Якоба Собєського, мати короля Яна III), та єдиного сина Станіслава (1611 р.н.).

Після смерті Регіни Жолкевської усі володіння Жолкевських перейшли через Софію, як єдину спадкоємницю, у власність до її чоловіка. Хоч Данилович був власником Жовкви,

проте містом фактично управляла Софія, – сам він був суворим воїном, майже усе своє життя провів у полі в битвах з татарами і козаками, управляти майновими справами він не любив.

Про активну господарську діяльність Софії у Жовкві свідчать, зокрема, її численні листи з Олеська до жовківського магістрату у справах управління містом. Навіть в умовах крайньої виснаженості батьківських маєтків і нестатків коштів після викупу голови батька, вона спрямовує значні кошти в місто та у нові важливі для розвитку міста фундації. Після смерті батьків і брата Софія насамперед завершує реалізацію розпочатих ними великих фундацій у Жовкві, споруджує в парафіяльному костелі величні надгробні пам'ятники батькам, братові і собі з червоного мармуру із скульптурними портретами в повний ріст.

У 1625 р. вона заклала на Жовківському передмісті дерев'яний костел св. Лазаря, а де-що подалі, в кінці передмістя, заснувала також жіночий монастир василіянок з церквою Воздвиження Чесного Хреста.

Наступного, 1626 р. розпочала будівництво величної замкової каплиці при палацовому корпусі замку та розгорнула масштабні роботи по спорудженню зовнішнього кільця бастионних укріплень міста.

Наступного, 1627 р. заклала фундацію шпиталю для бідних міщан при новому костелі св. Лазаря, передала йому сад за Львівською брамою, а також поле та інші майнові права; пізніше надала на його утримання ще тисячу злотих.

У тому ж, 1627 р., після загибелі чоловіка, офіційним власником Олеська і Жовкви став її 17-річний син Станіслав (1611-1636), пізніше староста Корсунський, Чигиринський і Мостиський. Проте, Жовквою і надалі владно правила Софія. Щоб підтримувати належний лад в місті їй доводилося часом досить твердо поступати з підвладними.

Так у 1627 р. вона врегулювала гострі суперечки між жовківським і винниківським цехами шевців щодо торгівлі в місті. У 1629 р. дала розпорядження магістрату Жовкви продати спільний будинок та фільварок Петра Рудника і його зятя Лукаша через тривалі конфлікти і непослух владі, віддати їм виручені гроші і вигнати їх з міста. У вересні 1630 р. затвердила вирок магістрату на публічне спалення Матвія Семківа за содомський гріх.

У 1631 р. Софія Данилович переїхала з Олеська на постійно у Жовківський замок; стала більш детально вникати і займатися врегулюванням багатьох справ і конфліктів в місті. З того часу в місті пошвавилася торгівля і ремесла. В тому ж 1631 р. збільшила фундацію парафіяльного костьолу на утримання додаткових священників і вчителів при парафіяльному костелі і костелі св. Лазаря та на придбання книг до бібліотеки костьолу.

Про її тверде управління містом свідчать, наприклад, деякі хроніки за 1634 рік (за кілька місяців перед її смертю):

– в січні на чергових виборах магістрату був бунт проти обрання кандидатури вїйта від замку Мартина Шимоніка; вибори було проведено повторно через кілька тижнів, Шимоніка все ж обрано вїйтом, бунтівників покарано штрафом по 50 гривень;

– в березні при зборі податку у зв'язку із військовою небезпекою, тих, хто не здасть вчасно податку, наказала піддати знеславленню і вигнанню з міста;

– в червні особисто наказала на підставі отриманих доказів покарати батогами і вигнати з міста за розпусту доньку міщанки Федеранзової, в якій також обидва сини вели аморальне життя.

Померла воєводи́на Софія 20 серпня 1634 р. у Жовківському замку на 44 році життя; поховано її в склепі парафіяльного костьолу.

ТЕОФІЛІЯ СОБЄСЬКА

У біографії доньки Софії і Яна Даниловичів Теофілії (1607-1661) є цікавий факт за 1627 рік, коли їй виповнилося 20 років. У цьому році молодий хорунжий Богдан Хмельницький, який був на службі у гетьмана Станіслава Конєцпольського, із своїм загоном оборонив Жовкву від нападу татар і врятував від неволі молоду незаміжню доньку Даниловичів Теофілію, майбутню матір польського короля.

У тому ж 1627 році 20-річна Теофілія була видана заміж за 37-річного вдівця Якоба Собєського (1590-1646), старосту красноставського і яворівського (з 1638 р. воєвода белзький, з 1641 р. воєвода руський, з 1645 р. каштелян краківський). Першою його дружиною

була бездітна княжна Мар'яна Вишневецька. З Теофілією мали двох синів – Марка (1628 р.н., староста красноставський) і Яна (1629 р.н., король Ян III), та двох доньок – Катерину (1634 р.н., заміжня з 1650 р. за Владиславом Домініком Заславським, а після його смерті з 1658 р. за Михайлом Казимиром Радзивілом) і Анну Розалію (1636 р.н., овдовіла зразу після шлюбу, у зв'язку з чим пішла в монастир бенедиктинок у Львові, де невдовзі померла у віці 19 років). До-речі, в рік шлюбу Якоба Собеського з Теофілією помер його брат Ян і Якоб успадкував усе батьківські володіння, в тому числі місто Золочів.

У 1636 році після смерті сина Софії Станіслава Даниловича усі володіння Жолкевських-Даниловичів перейшли через Теофілію до її чоловіка Якоба Собеського. Від 1637 р. з сім'єю він постійно проживав у Жовкві і займався родинними маєтками. Якоб Собеський був високоосвіченою людиною, політиком, полководцем і фортифікатором, славився своїм красномовством. Він також був великим землевласником і вмілим господарем, успішно розвинув велике товарне господарство, особливо годівлю худоби та вирощування збіжжя, примножив родинні володіння.

У 1641-1643 рр. подружжя Собеських заклали фундацію та побудували костел і монастир для Кармеліток Босих у Львові; будівництво цього костелу завершив у 1683-1696 рр. їх син король Ян III Собеський.

11 червня 1646 р. Якоб Собеський передчасно помер від паралічу у Жовківському замку. По собі залишив 39-літню вдову, дві малолітніх доньки – 10-літню Анну і 12-літню Катерину, та двох неповнолітніх синів – 16-літнього Яна і 17 літнього Марка. Відповідно до права, спадкоємцями замку і міста стали Марко і Ян, які в той час перебували за кордоном на навчанні. Від їх імені містом правила їх мати Теофілія. Містом правила вона нероздільно, аж до самої своєї смерті, навіть тоді, коли його законним власником був дорослий син Ян. Лише після її смерті він у віці 32 роки реально зміг доступитися до управління належними йому майном і фінансами.

Теофілія Собеська відзначалася поривчастим та імпульсивним характером, твердістю, часом безсердечністю до дітей і жорстокістю до підвладних. Так у 1648 р. після відходу козацьких військ вглиб України Теофілія відкликала з навчання у Стамбулі обох синів і майже силою випроварила на війну з козаками.

В червні 1652 р. в битві з козаками і татарами під Батогом (поблизу Умані) поліг старший син Теофілії 24-літній Марко. Для Теофілії, яка надзвичайно любила Марка і саме на нього поклала свої сподівання, це був дуже сильний удар, який вплинув на її даліше життя, – розраду своєму горю вона знайшла в ревному служінні католицькій церкві.

В січні 1653 р. Теофілія Собеська заклала для спасіння душі коханого сина Марка велику фундацію на будівництво і утримання величнього костелу і монастиря домініканців. У фундацію вона внесла одноразово 50 000 злотих, подарувала два багатих фільварки на передмісті Жовкви з садами, городами, броварем, солодовнею і винницями, також село Звертів з усіма мешканцями, двором, будинками, ставами, корчмою, млином, фільварком з усією худобою та кіньми, на Волі Висоцькій – нижній став Рудник для забезпечення монахів рибою в пости, на ньому млин з сім'єю мельника, чотири фільварки та прилеглі поля, загороди і дворища з усіма мешканцями, а також вільний вируб дерева в жовківських, зіболківських, жовтанецьких лісах, а також двір із землею у Варшаві на продаж.

Ранньою весною 1654 р. Теофілія із своїми дорослими дітьми – сином Яном і обома доньками відбула в релігійну прощу до Риму та Італії, де пробула чотири з половиною роки, відвідуючи святі місця.

Повернувшись з Італії, у вересні 1658 р. Теофілія надала додаткову велику фундацію Домініканському монастирю: подарувала ще 60 000 злотих, село Зіболки і фільварок Липину, дорогі речі, посуд, численні коштовності і золото, гармати на дзвони, численні книги з родинної бібліотеки Даниловичів-Жолкевських, а також привезені з Риму картини італійських майстрів для вівтарів.

У жовтні 1660 р., у зв'язку з серйозним погіршенням власного здоров'я, Теофілія Собеська надає Домініканському монастирю ще одну окрему фундацію 4 500 злотих на регулярні служби за її здоров'я.

Померла Теофілія Собеська 27 листопада 1661 р. в Жовківському замку на 54 році життя. Згідно заповіту її поховано скромно, без урочистостей в Домініканському костелі. Після виконання цього заповіту син Ян влаштував повторно належні урочисті похорони.

У 1946 р. її останки були перенесені до Любліна в Домініканський костел, а остаточно перепоховані в 1983 р. у краківському костелі Св. Трійці.

КОРОЛЕВА МАРИСЕНЬКА

Марія Казимира Луїза де Гранж д'Арквін Собеська (1641-1716) – донька Генріха де ля Гранде д'Арквін, капітана особистої гвардії князя Орлеану, брата короля Франції, і Франциски де ля Хатрі, придворної майстрині французької княжни і королеви Польщі Марії Луїзи де Гонзаги, дружини короля Владислава IV, а потім і його наступника Яна Казимира. Прибула з княжною до Польщі в 1645 р. у її свиті, коли ще була 5-річною дитиною, а коли підросла, стала фавориткою королеви.

17-річну фаворитку красуню Марію Казимиру у 1658 р. видано заміж за дуже багатого воєводу сандомирського Яна Собіпана Замойського (1627-1665), власника 9 міст і 149 сіл. Наречений подарував їй діадему з діамантів, 12 000 злотих на дрібні видатки і 600 000 злотих у виді капіталу. Проте, шлюб виявився невдалим, чоловік виявився давнім пияком і гулякою, нагородив її важкими венеричними хворобами, які мучили її до самої смерті. Троє їх дітей одне за одним померли невдовзі після народження.

У 1661 р. на королівському дворі відбулася її зустріч з Яном Собеським, хорунжим коронним, яка переросла у палке кохання. Восени того ж року в костелі кармелітів у Варшаві вони дали таємну обітницю вічної любові. 7 квітня 1665 р. помер Замойський і уже 14 травня, не чекаючи завершення періоду трауру за померлим чоловіком, вдова таємно обвінчалася з Яном Собеським. Офіційний шлюб їм дав 5 липня 1665 р. папський нунцій кардинал Бенедетто Одескальчі (1611-1689), майбутній папа Інокентій XI (1676-1689, перший папа нового часу, тіло якого після смерті було виявлено нетлінним, беатифікований у 1956). Тоді ж відбулося велике весілля, на якому гостями були король з королевою. Шлюб з Марією Казимирою, або Марисенькою, як її ласкаво називав Собеський, примножив приватні володіння Яна Собеського до 140 сіл і 11 міст із їх замками та палацами.

В шлюбі з Яном Собеським Марія Казимира народила 14 дітей (практично весь час була вагітною), з яких лише четверо вижили: сини Якоб Людовік, жонатий з княжною Ядвігою Єлизаветою Нейбурською, Олександр Бенедикт, помер нежонатим у монастирі, і Костянтин Владислав, жонатий з княжною Марією де-Вессель, та донька Тереза Кунегунда, видана за електора баварського Максиміліана II Емануеля.

На початку 1667 р. Марія Казимира переїхала до Жовкви. В ті роки Ян Собеський, великий гетьман коронний, рідко бував у Жовкві, зайнятий військовими і державними справами. Незабаром один загін татар напав на Жовкву і ледь не полонив її, але гетьман вчасно прибув з допомогою. Перед тим, в рік їх шлюбу Жовква і замок були сильно пограбовані повстанськими військами політичного противника Я.Собеського польного гетьмана Єжи Любомирського, який підняв повстання проти короля Яна II Казимира.

Невдовзі, в червні 1667 р. Марія Казимира, у зв'язку з реальними загрозами життю, самотністю і запустінням замку, не зважаючи на заперечення гетьмана в листах, за його відсутності забрала із замкової скарбниці усі гроші (50 000 злотих) і виїхала з Жовкви до своєї родини у безпечний і багатий Париж. У Парижі вона народила сина Якоба Людовіка, хресним батьком якого став король Франції Людовік XIV, а хресною матір'ю – його далека бабця Генріка англійська, донька великого короля Англії Генріка IV, вдова по королю Карлу I, страченому Кромвелем. У Парижі Марія Казимира принагідно виконувала дипломатичні доручення при дворі французького короля. Малий Якоб надовго залишився при королівському дворі у Версалі, виховався у французькій традиції, завжди одягався по-французьки і часто повертався у Париж.

Незважаючи на палке кохання чоловіка, життя Марисеньки і надалі було дуже нелегким, вона ставала все більш капризною і дратівливою, неврівноваженою і злою на весь світ. Давалося взнаки чуже оточення, відчувалася прихована ненависть підлеглих до чужоземки. Особливо дошкуляли важкі хвороби, яких не могли вилікувати кращі лікарі Європи.

У 1671 р. у Львові знаменитий вчений і лікар Сімха Менахем де Йона (пом. 1702), син відомого львівського лікаря Йоганна Баруха де Йона, вихідця з Франції, вилікував гетьмана Я.Собеського від багатьох важких хвороб, які його немилосердно мучили протягом останніх років і які не могли вилікувати багато запрошених закордонних лікарів. Перебуваючи у Жовкві, Марія Казимира у 1673 р. важко захворіла, була при смерті. Лікар Йона з труднощами витяг її з обіймів смерті.

21 травня 1674 р., зразу після смерті короля Михайла I Вишневецького, 45-річного гетьмана Я.Собеського одногосно обрано королем Польщі. У зв'язку з новим наступом турків, він відклав коронацію, зібрав армію і вирушив проти турків. На початку вересня 1674 р. Собеський повернувся до Жовкви; місто влаштувало дуже урочисту зустріч новообраному королю, вручило йому великі позолочені ключі від міста.

Ян Собеський з Марією Казимирою урочисто коронувалися в Кракові 2 лютого 1676 р., після коронації приїхали до Жовкви. Починаючи з цього, 1676 р., король з цілим двором довгий час перебував у Жовкві. Після багатьох років майже безперервних війн врешті настав мирний час, країна почала повільно підніматися з руїн, міста і села заселялися новими поселенцями, в тому числі взятими у полон турками і татарами. Для Жовкви настали часи її найбільшого розквіту. В ці роки Жовква, внаслідок перебування королівського двору і близького сусідства із Львовом, дуже збагатилася і стала одним з найзаможніших міст на Русі.

У 1676-1677 рр. король насамперед відновив дуже занедбаний замок, наново оздобив парафіяльний костел. Запрошений королем садівник італієць разом з місцевими садівниками спеціально для королеви Марисеньки заклав при замку прекрасний регулярний парк на двох терасах у французькому бароко з фонтанами і альтанами та з'єднав його великою алеєю із регулярним парком і алеями літнього палацу на сусідній горі Гарай. Розширив давній Звіринець, заклав тут фруктові сади і виноградники, вольєри для звірів та великі оранжереї; побудував літній палац на Гарая у вигляді великої глорієти – круглої чотириповерхової вежі діаметром 12 м, з відкритою галереєю на верху, з якої відкривався прекрасний вид на Жовкву і околиці, з неї в телескоп можна було оглядати львівський Високий замок.

5 жовтня 1683 р., після видатної перемоги над турками під Віднем король написав до королеви Марисеньки лист, з яким відправив у Жовкву 400 возів з трофеями, багато цінних подарунків і цілий табір полонених.

Після смерті короля у 1696 р. королева Марія Казимира остаточно посварилася з усіма трьома синами, постаралася перешкодити обранню кого-небудь з них на трон. На сеймі 27 серпня 1696 р. гідними і негідними засобами перешкодила обранню на королівський престол старшого сина Якоба, який мав тоді реальні шанси стати королем.

Протистояння у королівській сім'ї, спричинене королевою Марією Казимирою, привело до політичної кризи і розколу держави на два ворогуючі табори, неоплачена армія відмовилася підпорядковуватися Речі Посполитій і кинулася спустошувати Русь-Україну. Врешті на польський трон було обрано саксонського курфюрста Августа II, розпочався так званий саксонський період в історії Польщі.

МАРІЯ СОБЕСЬКА

У 1696 р., після поділу майна Яна Собеського, власником Жовкви, Яворова, Золочева та інших міст і сіл став 18-літній королевич Костянтин Владислав Собеський (1680-1726), наймолодший син короля. Він постійно перебував у різних містах Європи та Польщі, зайнятий офіційними візитами і прийомами, балами та політичними справами, надовго затримуючись то у Версалі, то при дворі цісаря у Відні, то в замку у брата в Олаві, то у матері в Римі. Врешті, змушений політичними обставинами, оселився у власному маєтку на передмісті вільного міста Гданська і рідко бував у Жовкві.

18 листопада 1708 р. в Гданську королевич Костянтин оженився по любові з простою шляхтянкою Марією Вессель (1685-1761), донькою старости рожанського Станіслава Весселя і графині Гелени із Стархембергів з Відня, придворною панянкою і фавориткою дружини королевича Якоба в Олаві. Після шлюбу Марія отримала друге ім'я Юзефа, а через десять

років, після завершення ганебного судового розвідного процесу та підтвердження ватиканським трибуналом їх шлюбу – також офіційний титул княжни королівської гідності.

У зв'язку з таким надто нерівним шлюбом, мати королевича і брат Якоб, який був опікуном нареченої по смерті її батька, не дали своєї згоди і не приїхали на шлюб. На початку 1709 р. розпочалися серйозні погрози в листах королеви Марії Казимири до королевича Костянтина з вимогами розірвати негідний шлюб з Марією Юзефою. Для врегулювання конфлікту королевич Костянтин виїхав до неї у Рим, де спочатку мав зустріч в монастирі з братом Олександром, який також гостро осуджував цей шлюб. В Римі королевич піддався на інтриги та попав під вплив своєї вольової матері і через кілька місяців вони спільно через папського нунція зажадали з образами у Марії Юзефи розводу. Отримавши відмову княжни, ініціювали у ватиканському трибуналі нечесно ведений судовий розвідний процес, який затягнувся на багато років; в нього втягнувся навіть король Август II на стороні графині. Основною зацікавленою особою була королева вдова Марія Казимира. Вона вживала усіх можливих засобів, спочатку перебуваючи в Римі, а потім із Франції до самої своєї смерті у 1716 р. Врешті через дев'ять років Ватикан підтвердив дійсність шлюбу королевича Костянтина з княжною Марією Юзефою. Розв'язання цієї справи княжна очікувала, перебуваючи з власної волі весь час у монастирі сакраменток у Варшаві.

Після завершення судових процесів та після 11-річної розлуки королевич Костянтин у травні 1720 р. через папського нунція Жеронімо Гримальді запросив княжну Марію Юзефу до Жовкви. До Жовкви княжна приїхала в супроводі своєї служби і почесної варті, наданої королем. Королевич Костянтин дуже тепло зустрів її за кількадесят кілометрів від Жовкви за Львовом та влаштував їй надзвичайно пишне привітання в Жовкві великими феєрверками, штучними вогнями в цілому місті і гарматами на валах.

Княжна залишила по собі цікаві спогади про цей приїзд і життя у Жовківському замку, який залишався до цього часу без змін таким, яким був за короля. Вона, зокрема, описує колишню королівську спальню, яка залишалася без змін від часу смерті короля, описує інші кімнати замку, також спальню Станіслава Жолкевського, просте убранство якої так само зберігалося з його часу; описує оздоблення великих сходів палацу скульптурами польських і литовських великих гетьманів.

Ці спогади, які в найменших деталях описують побут двору королевича в 1720-1726 рр., були переписані та доповнені іншими сімейними документами і спогадами родини Весслів її далекою правнучкою письменницею Сабіною Гжегожевською (1808-1872) та видані у 1886 р. після її смерті книгою під відомою назвою «Спогади про Марію Весселівну, королевичеву Константинову Собеську». В них подається також багато подробиць з життя королівської сім'ї за життя Яна III і королевичів після смерті короля, а також атмосфера і політичні інтриги того часу.

З 1720 р. подружжям Собеських відновлено діяльність давніх гетьманських і королівських фундацій в місті. Княжна відновила діяльність шпиталю для убогих, який стояв порожнім при парафіяльному костелі, запросила до нього з Варшави шість сестер милосердя і назначила капеланом о. Каєтана Баллавітті, члена ордену театинів, який приїхав разом з нею до Жовкви з Варшави.

Наступним кроком княжни було створення власного великого двору при замку, як цього хотів королевич. В замку в окремому приміщенні вона заклала для молодих панянок із збіднілих шляхетських родин навчальну майстерню рукоділля – шиття і ремонту білизни, тканин льону і коноплі, в'язання і тонкої вишивки), а також читання, письма і співу, яка існувала до 1726 р.

Двір княжни складався з 12 шляхетних панянок, 8 старших придворних пань, кожна з яких відповідала за окремий напрямок господарства, 12 дам по господарству, які мали у своєму розпорядженні численну службу покоївок, кав'ярок, прачок, вишивальниць, швачок та інших слуг різного призначення, та 2 учительки, полька і французенка, які також займалися приватною бібліотекою княжни і її кореспонденцією.

Чоловічий двір складали 12 осіб вищої придворної шляхти (4 шамбеляни, 2 крайчі, конюший, ловчий, сокільник, перший економ, начальник пажів і командир гвардійців), 12 молодших пажів, які чотири роки вчилися у придворній школі за напрямками військовим,

цивільним і правничим, 12 старших пажів до відповідальних завдань, які через два роки ставали лицарями, потім офіцерами чи іншими чиновниками десь на службі. Серед них були платні посадові особи (повноважний представник у справах королевича, секретар, фінансист, придворний лікар, комендант) та почесні придворні, які не виконували постійних завдань, лише почесні обов'язки час від часу. В числі придворних були також іноземці.

При дворі був власний музичний оркестр, а також велика кухонна і пекарська служба для обслуговування великої кількості гостей і балів та власного великого двору. Надзвичайно розвинутим було мисливське господарство королевича, яке він влаштував ще раніше, до приїзду княжни. На Звіринці була окрема велика будівля, де знаходилася ловецька служба, зброярня, псарня, соколярня, житло для гостей і їх служби на час ловів. Увесь цей величезний двір королевича у Жовкві називався «малим двором», щоб не суперничати з королівським і не дратувати короля.

Увесь цей величезний двір доповнювала також чимала власна армія чисельністю 1 000 гвардійців і піхотинців, яку королевич вимушений був утримувати у зв'язку з небезпечними політичними обставинами.

У 1721 р. княжна Марія народила мертвого хлопчика, а у 1725 р. наступна дитина померла через кілька годин після родів. Це були дуже важкі удари долі для батьків. Великі династичні плани королевича Костянтина потерпіли крах, після того його здоров'я остаточно підірвалося, він довго і небезпечно хворів, лише наступного року зміг виїхати на лікування до Карлсбаду, проте здоров'я його уже не поправилося.

Королевич Костянтин Собеський помер 22 липня 1726 р. після тривалої хвороби на 46 році життя. На похорон королевича княжна Марія змушена була позичити 8 000 злотих під заставу майна.

По смерті чоловіка графиня Марія Юзефа стала спадкоємницею замку і міста. Вона змінила характер світського життя в замку на майже монастирське. Скоротила придворну армію до 50 солдатів охорони, зменшила великий двір та інші видатки замку; усіх вивільнених постаралася влаштувати на нові посади і заняття в інші шляхетські двори.

Швагер королевич Якоб відразу ж намагався оскаржити її спадкові права і виселити з Жовкви. У 1728 р., через два роки після смерті чоловіка, графиня Марія врешті відступила права на усе майно Собеських королевичу Якобу в силу давньої несправедливої угоди з часів розвідних судових процесів і виїхала до Львова. Протягом наступних двох років вона відвідала багато місць в Польщі та якийсь час перебувала в короля Августа II у Варшаві. У 1730 р. в костелі Реформаторів у Львові прийняла чернечу посвяту (чернечий габіт вона вже не знімала до кінця життя). В цей час вона купила містечко Пильце із замком, в який переїхала через два роки. У 1753 р., віддавши пилицький маєток братаничу, пішла в монастир сакраменток у Варшаві, де колись багато років навчалася, де ще прожила вісім років і померла 4 січня 1761 р. на 76 році життя. Похована у монастирському некрополі.

МАРІЯ КАРОЛІНА ДЕ БУЙЛОН

В сім'ї королевича Якуба Собеського було троє доньок: найстарша Марія Казимира (1695-1723) померла нареченою; середуца Марія Кароліна (1697-1740) і наймолодша Марія Клементина (1702-1735), заміжня з 1719 р. за Якобом III Стюартом (1688-1766), претендентом на англійський престол. Їх матір Ядвіга Єлизавета де Нейбург (1667-1722), донька пфальцграфа Нейбурзького Філіпа Вільгельма, сестра цісареві австрійської та королівих іспанської і португальської, померла після важкої хвороби у 1722 р.

Середуца Марія Кароліна у 1723 р. у пізньому віці 26 років вийшла заміж за нареченого померлої сестри Марії Казимири Фредерика Маврикія, князя де Турін, який також помер через два тижні після шлюбу. Через півроку вийшла вдруге заміж за його молодшого брата Карла Готфріда, графа де ля Тур д'Аверне, князя де Буйлон. І цей шлюб не був щасливий. Пара розлучилася і Кароліна повернулася до Сілезії.

У 1734 р. королевич Якоб переселився на постійно до Жовкви у зв'язку з тим, що його місто Олава в Сілезії за борги перейшло у власність імператора Священної Римської імперії Карла VI. З 1736 р. з королевичем Якобом у Жовкві постійно проживала і остання з живих доньок Марія Кароліна. Після смерті дружини і до кінця життя Якоб Собеський вів дуже від-

особлений релігійний спосіб життя, займався окультними науками і кабалістикою, про яку написав дві книги, а також склав опис життя свого батька Яна III французькою мовою.

Королевич помер уражений паралічем 19 грудня 1737 р. у Жовкві на 70-му році життя. Тіло його з великими урочистостями було поховане в колегіаті під головним вівтарем.

Після його смерті княжна Марія Кароліна стала власницею замку і міста. Незабаром, в кінці зими 1738 р. до Жовкви прибув князь і граф Михайло Казимир Радзивил і заявив їй свої права на майно Собеських. Князь був онуком Катерини Собеської, сестри короля Яна III, і вважав себе єдиним законним спадкоємцем Собеських.

Відомо, що після цього княжна готувалася продати (чи передати) усі володіння своєму швагрові Якобу III Стюарту, претенденту на англійський трон, жонатому на її сестрі, але здійсненню цих намірів перешкодив князь Михайло Радзивил, який подав офіційний судовий позов на спадщину королевича Якоба.

За результатами тривалого судового процесу важко хвора княжна Марія Кароліна де Буйлон 11 березня 1740 р. продала князю Михайлу Казимиру Радзивилу усі свої власності (140 сіл і 11 міст з замками і палацами), обтяжені великими боргами, за ціну 260 000 злотих і довічне утримання її в замку з пенсією 28 000 злотих. Незабаром після цього, 8 травня 1740 р. княжна Марія Кароліна на 43 році життя померла у Жовківському замку. Згідно заповіту її тіло було перевезено у Варшаву і поховане в костелі сестер Візиток на Новому Місті, а серце поховане в Жовкві в парафіяльному костелі.

САРА БАТ ШЛОМО

Про цю славу жовків'янку ми маємо дуже мало відомостей.

У 1637 р. після смерті першого жовківського рабина Іезикеля Ісахара наступним рабином став Моше бен Шахне (пом. 1653). Відомо, що Моше бен Шахне та власне його дружина Сара бат Шломо (пом. 1638) були великими філософами і мудрецами. Саме це подружжя заклало початки видатної філософської традиції Жовкви. Після смерті їх могили стали місцем паломництва, як святих. Нажаль, весь жовківський єврейський цвинтар був знищений нацистами в роки Другої світової війни і слідів їх могили не збереглося.

КЛАРА ШВАРЦ

В кінці жовтня 1942 р., перед самим початком закриття жовківських євреїв в гетто, три єврейських сім'ї Мельмани, Шварци і Патронташі сховалися у двох невеликих тимчасових сховках площею по 9 кв. м, висотою 1,5 м, які вони заздалегідь влаштували прямо під підлогою у будинку Мельманів по вулиці Львівській (тепер № 35) навпроти церкви Пресв. Трійці. Опікувалося ними за домовленістю подружжя поляків-фольксдойчерів Валентин і Юлія Бек та їх донька Аля, які спеціально для цього переселилися в будинок Мельманів. І переховувані, і їх опікуни надіялися, що їм тут доведеться перебути 1-2 тижні, поки у місті все заспокоїться.

На жаль, не так судилося. Ситуація в місті дедалі ускладнювалася, до переховуваних, рятуючи своє життя, долучилися ще кілька ближчих родичів, подружжя Стекелів і малі діти Орляндерів. Разом 18 осіб в низенькому підвальчину на 18 квадратних метрах, неймовірно страждаючи від нестерпної тісноти і задухи, спраги та голоду, страху і відчаю, перетривали тут 20 довгих місяців аж до приходу радянських військ. На їх долю випали неймовірні страждання і небезпеки, починаючи із сексуального зв'язку господаря будинку Валентина Бека з однією з переховуваних молодих жінок, який виявила його жінка і впала в істерику. Надзвичайно небезпечним було часте квартирування німців в кімнаті над ними, з якою їх розділяли лише чотири сантиметри дощок підлоги, коли кожне шарудіння і подих вночі було чутно. Незабаром повстала страшна проблема з переповненням вигрібної ями і будинкового туалету та смороду від цього. Не менш загрозливим стало вичерпання усіх коштів на проживання, а потім і речей, які можна було б продати. Можливо, найнебезпечнішим моментом була пожежа будинку за кілька місяців до приходу радянських військ. Лише дивом усі вони були врятовані. Загинула молодша донька Шварців Маня, яка вибігла з палаючого будинку і побігла сховатися в монастир, але згряя її однолітків піймала її і здала нацистам за винагороду.

Все, що вони пережили, що тоді з ними і в місті відбувалося, докладно записала у своєму щоденнику 16-літня Клара Шварц (нар. 1927), який вона вела за вказівкою мами. В

щоденнику відображені також душевні страждання і внутрішня боротьба самої Клари. Цей щоденник з чотирьох товстих шкільних зошитів, списаних синім олівцем, сьогодні зберігається як цінний історичний документ у Вашингтонському меморіальному музеї Холокосту.

За матеріалами цього щоденника уже 80-літня Клара Шварц (по чоловіку Крамер) спільно з письменником Степенем Глянцом у 2007 році написали вражаючу книгу «Війна Клари. Правдива історія чудесного уціління з Холокосту». Книга перекладена Анною Сак на польську мову і у 2009 р. видана у видавництві «Знак» в Кракові.

ЖОВКІВСЬКІ «ПРАВЕДНИЦІ СВІТУ»

У 1995 р. Єрусалимський інститут Яд Вашем зачислив Еміля, Юлію і Алю Бек до «Праведників світу».

Крім сім'ї Беків, у Жовкві євреїв переховували і рятували, щоденно ризикуючи своїм життям та життям своїх дітей і близьких, наступні жовків'яни:

– Еміль і Марія Лозинські, удостоєні звання «Праведників світу» у 1999, – врятували Йозефа і Агату Розенберґів та їх доньку Хелену;

– Катерина Сенєга (пом. 1953), удостоєна звання «Праведника світу» у 2004, – врятувала 8-літню Діну Мандель;

– Анна Слюсар (1919-2005) – врятувала Ізака Шпріцера;

– Розалія Пирська (1911-1973) з чоловіком – урятували подружжя Шнайдерів;

– Катерина Собчишин (1898-1984), в той час вдова з 6 малими дітьми – врятувала молододружину Альтмана з донькою;

– вдова Літеплова – рятувала сім'ю Гольманів, загинула за це в Янівському концтаборі;

– та інші невідомі, переважно жінки, зрідка – чоловіки. Невідомі, тому що після приходу в місто радянських військ ніхто спеціально не розслідував справ переслідування і знищення жовківських євреїв. Усі вони, відомі і невідомі, переважно з почуття людського милосердя, врятували або допомогли врятуватися 50 жовківським євреям, здійснивши перед Господом великий подвиг свого життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байбула, Людмила. Праведники народів світу у Жовкві. / Збірник матеріалів Наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» (12–14 листопада 2007, Львів) та «Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти» (27–28 жовтня 2008, Львів) / Під ред. Я. Шашкевича. – Львів, 2010.

2. Вилегала, Анна. (Не)пам'ять на руїнах. Загибель євреїв Жовкви у свідомості сучасних мешканців міста. / «Голокост і сучасність». – № 2(10) 2011. – С. 9-45.

3. Жовківщина. Історичний нарис. Том 1. – Жовква-Львів-Балтимор, 1994.

4. Жовківщина. Історико-мемуарний збірник. Том 4. – Жовква-Львів-Балтимор, 2002.

5. Крип'якевич, Іван. З історії міста Жовкви. / Жовківщина: історико-мемуарний збірник. Том 2. Упорядник Я.Каліка. – Жовква, 1995. – 346 с. з іл. – с. 19-55.

6. Кубай, Михайло. Богдан Хмельницький і Жовква. / Жовква крізь століття. Науковий збірник. Випуск 1. – Жовква, 2010. – 558 с. С. 79-87.

7. Bałaban M. Dzieje żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1782-1868. – Lwów, 1914. – 238 s.

8. Barącz, Sadok. Pamiętki miasta Żółkwi. Drugie wydanie. – Lwów, 1877. – 247 s.

9. Besala, Jerzy. Stanisław Żółkiewski. – Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa, 1988. – 434 s.

10. Encyklopedia powszechna (S. Orgelbranda). T. 28. – Warszawa, 1868.

11. Gąsiorowski, Stefan. Chrześcijananie i żydzi w Żółkwi w XVII i XVIII wieku. – Kraków, 2001. – 294 s. z іл.

12. Kramer, Clara. Glants, Stephen. Wojna Klary. Prawdziwa historia cudownego ocalenia z Holokaustu. Przekład Anna Sak. – Wydawnictwo Znak. Kraków, 2009. – 348 s.

13. Marszałek i hetman koronny Jan Sobieski. Redakcja naukowa Dariusz Milewski. Warszawa, 2014. – 388 s.

14. Pamiętnik o Maryi Wesslównie, Królewiczowej Konstantowej Sobieskiej spisany ze wspomnień rodzinnych przez Sabinę z Gostkowskich Grzegorzewską. Wstęp i opracowanie Zofia Lewinówna. – Warszawa, „Czytelnik”, 1965. – 460 s.

15. Pokora, Jakub. “On piersi swemi ojczyznę zasłonił”. Pomnik nagrobny kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Stanisława Żółkiewskiego”. S. 194-209.

16. Skrzypietz, Aleksandra. Teofila z Daniłowiczów Sobieska – „nie białogłowskiego, ale męskiego serca” niewiasta. / *Wschodni rocznik humanistyczny*. T. II. – 2005. – S. 29-53.